

R E C E N S I O N S

BENITO I MONTCLÚS, Pere (2003). *Senyoria de la terra i tinença pagesa al comtat de Barcelona (segles XI-XIII)*. Barcelona: Consell Superior d'Investigacions Científiques. Institució Milà i Fontanals. Departament d'Estudis Medievals. 831 p.

Aquesta obra, que rebé el XVIII Premi Ferran Soldevila de Biografia, Memòries i Estudis Històrics, atorgat per la Fundació Congrés de Cultura Catalana, és el resultat de la tesi doctoral de l'autor. A partir d'una extensíssima documentació, en gran part no publicada, i d'una bibliografia pràcticament exhaustiva, l'autor comença amb una àmplia síntesi de l'estat de la qüestió de la senyoria de la terra i les relacions agràries a la Catalunya medieval, centrat, d'una banda, en les tres institucions del feu, la precària i l'emfiteusi, i de l'altra, en el binomi feudalisme (i més concretament senyoria banal) servitud pagesa.

Estudia a continuació les formes més tradicionals de cessió de la terra, la complantació de vinyes i la mitgeria de la terra campa, centrada en les «grans dominicatures bladeres».

La part central del llibre se centra en l'estudi de l'aparició i l'explotació de la tinença pagesa, des de la precària fins a l'amasament; la idea central és la preo-

cupació dels senyors pel control de la terra i dels seus conreadors, iniciada amb la imposició de l'hereu únic i completada amb la transformació de les dominicatures en diversos masos, més fàcils de controlar.

A partir de l'amasament, però, el senyor es troba en la disjuntiva de necessitar una «elit pagesa» col·laboradora en el control dels masos i la percepció de les rendes, però que a la vegada crea un poder local capaç d'aprofitar en benefici propi totes les escletxes del sistema (entre d'altres, l'apropiació dels masos rònecs) i d'enfrontar-se al senyor, i a la llarga, fins i tot, d'inserir-se en les files dels privilegiats.

En gran part són aquests pagesos rics els que dirigiran la resistència pagesa contra l'arbitrarietat i els abusos senyorials i aconseguiran deturar la pressió senyorial amb la codificació dels costums territorials o locals.

Només de manera parcial, però: els senyors tenien encara les armes de l'asserviment (individual) i la justícia (col·lectiva). L'asserviment permetia al senyor assegurar la continuïtat en el conreu de les terres i augmentar les exaccions amb una sèrie de pagaments derivats de circumstàncies personals dels pagesos (matrimoni, mort...). La justícia, en la qual els

senyors eren sovint jutge i part, els permetia mantenir el control sobre els pobles i, tot i que molt menys del que podria semblar, desviar en profit propi les causes conflictives. Tot plegat va comportar que l'ascens de la senyoria feudal tingués com a contrapunt la crisi de l'alou pagès: la senyoria banal va engolir gran part de la senyoria fundiària o dominical anterior i, no cal dir-ho, els «alous pagesos»; una vegada establitzada la propietat senyorial, va ser hora de fixar-la per mitjà dels capbreus.

Potser una mica massa tard, atès que en gran part en depèn la transformació anterior, s'introdueix a continuació l'estudi de l'emfiteusi, les seves característiques i els ingressos que els senyors n'obtenien, així com la seva evolució.

Les conclusions, llargues i clares (conclusions que realment «conclouen», cosa que per desgràcia no sempre es pot dir), destaquen el paper de les institucions eclesiàstiques gairebé com a tercer en discòrdia: en l'afany de sostreure els «seus» homes, o sigui, els que conreaven les seves terres, de la jurisdicció dels senyors territorials, les institucions eclesiàstiques lluitaren per l'aclariment jurídic de la situació de terres i conreadors mitjançant l'emfiteusi i la fixació dels costums locals. Sorgiria així una nova senyoria, basada en el domini personal sobre els tinents, i diferent i competidora de la senyoria territorial del castell termenat. Però abans s'havia produït la disgregació de les antigues dominicatures, en diferents masos, d'extensió adaptada a la capacitat d'explotació familiar i amb prestacions fixades per es-

crit, fenomen que, a la zona estudiada, seria important sobretot a la segona meitat del segle XII. Un fenomen invers, però de finalitat idèntica, portava a la concentració de masos a les zones de poblament més antic i de relacions d'explotació consuetudinàries, mentre l'antiga repartició paritària de l'herència era ràpidament substituïda per l'hereu únic.

En les zones de tinença consuetudinària, l'aclariment de la propietat de la terra i dels drets respectius de senyors i pagesos anà sovint acompanyat del reconeixement de l'obligació de mantenir conreades les terres del mas, porta de la remença, que apareix a partir de 1160, vora la temptació que podia representar per als pagesos la marxa cap a poblar les noves terres conquerides a la Catalunya Nova: és en aquest context que els «mals usos» prenen forma i força legal, com, també per aclariment legal, les precàries es transformen ràpidament en establiments emfiteutics a partir de començament del segle XIII.

El volum es completa amb un índex temàtic i un altre de toponomàstic, tots dos de gran utilitat.

Com tota tesi, l'obra de Pere Benito parteix d'unes hipòtesis que no sempre comparteixo i conté molts altres punts discutibles o bé opinables; però tant per la molta informació i les descripcions que aporta com per la novetat de plantejament i explicació de diferents aspectes i pels problemes que planteja a discussió, és una obra molt important i serà, sens dubte, de referència obligatòria durant molt de temps.

BARCELÓ, M.; FELIU, G.; FURIÓ, A.; MIQUEL, M.; SOBREQUÉS, J. (2003). *El feudalisme comptat i debatut. Formació i expansió del feudalisme català*. València: Universitat de València. 574 p.

Durant els dies 7 i 8 de febrer de 2002 es portà a terme el col·loqui El Feudalisme Comptat i Debatut. Formació i Expansió, organitzat per la societat Catalana d'Estudis Històrics, el Museu d'Història de Catalunya i la Universitat Autònoma de Barcelona. El comitè científic estava format per Miquel Barceló, Jaume Sobrequés, Antoni Furió, Gaspar Feliu i Jaume Portella. La primera intenció d'aquestes jornades era replantejar els punts que s'analizaren l'any 1985 en una trobada d'historiadors realitzada a Girona, organitzada per Miquel Barceló i Jaume Portella conjuntament amb el llavors Col·legi Universitari de Girona. L'objectiu de la trobada de 2002 fou debatre d'una manera tranquil·la les aportacions fetes al llarg d'aquests disset anys. La publicació d'aquest segon col·loqui va precedida per un pròleg escrit per Gaspar Feliu i Jaume Sobrequés, on es justifica la realització d'aquestes jornades i la impressió de les ponències per part de la Universitat de València, i per una adreça inaugural firmada per Miquel Barceló on enllaça els dos col·loquis i expressa un marcat sentit pessimista davant l'actualitat dels estudis d'història medieval a les nostres terres.

Tal com explica Gaspar Feliu en el pròleg, les jornades estaven estructurades en quatre grans temes. En el primer apartat, «Contar i comptar la formació del feudalisme», hi intervingué R. Moore,

que va parlar de l'aparició a diferents ciutats d'Europa, Xina i Països Àrabs de característiques semblants que permeten parlar d'una certa unitat cultural durant el segle VII. Aquesta serà la base de la revolució feudal, consolidada al segle XI i que definirà les característiques de cada regió descrita. Miquel Barceló qüestiona els treballs sobre valoracions monetàries basades en documents d'aquests primers segles del feudalisme: mantes vegades solament servien per indicar el preu de la cosa canviada o venuda. Gaspar Feliu descriu dos processos d'evolució paral·lels, com foren l'asserviment i l'enfranquiment de part de la població. Es basa en les paraules *homo* o *homo propius* per explicar el concepte de *servitudo* i *servus casatus* o *fiscalis* per l'*homo enfranchit*. J. M. Salrach es deté i analitza l'origen de l'alicara, el desplaçament del *Liber iudiciorum* i equipara l'ús d'aquesta pràctica judicial amb la humiliació penitencial. F. Retamero, l'últim ponent d'aquest primer apartat, refusa, com si enllacés amb les tesis de M. Barceló, les teories que parlen de l'abundància de moneda a final del segle X i principi del segle XI. Es basa en l'escassetat de documents que anotin transaccions monetàries, en la quantitat d'espècies valorades monetàriament i en les poques troballes de monedes.

El segon tema tracta de l'arqueologia medieval: «L'arqueologia d'al-Andalus i del feudalisme». E. Riu-Barrera descriu d'una manera bastant genèrica la història de l'arqueologia medieval, els encerts que ha tingut i les dificultats econòmiques que han fet que molt pocs

jaciments s'hagin pogut portar a terme, sobretot en ciutats, viles o masos medievals. J. Bolós remarca tres moments de transformacions del territori, dels quals considera el més interessant l'últim, l'any 1000, quan se succeeixen els processos d'encastellament i d'ensagrerament, amb la construcció de masos, fortaleses, mercats... J. Torró justifica la utilització de l'arqueologia per entendre millor l'organització dels nous habitants en terres valencianes de l'espai domèstic i l'espai de conreus, que variaren d'una manera significativa. E. Kirchner aplica l'arqueologia per veure que les *Ordinacions de Felanitx* no modificaren els espais de conreu que tenien els andalusins. C. Batet analitza les polítiques colonitzadores (la utilització d'un vocabulari confús, ús de la violència...) de Poblet per consolidar el seu domini.

El tercer tema es titula «Conquesta o expansió? Segles XII-XIII». Comença A. Virgili parlant de les famílies encarregades d'administrar les noves terres de Lleida i Tortosa: Copons, Bell-lloc, Castellet... X. Eritja completa aquest estudi amb la relació de nobles que apareixen firmant com a testimonis d'una convenença entre Ramon Berenguer IV i Ermengol VI i que més tard rebran donacions dels dos comtes «propter sevicia que mihi fecisti». R. Soto, seguint els passos de la família Crespí, analitza quina extensió de terres tenien els colonitzadors, tipus de cultius, impostos, evolució, etc., per aplicar-ho a altres famílies. P. Guichard estudia bàsicament cartes de poblament i capitulacions on consten notícies sobre la *zakat* o *açaque*, impost que pagaven les comunitats

musulmanes. E. Guinot exemplifica a través de la vila de Montcada la colonització feudal: després de diverses donacions, establiments i compres, el rei Jaume I intercanviava drets de senyoria sobre dita vila amb l'orde del Temple, que passava a poder de l'orde. Aquest, a la vegada, pressionà perquè algunes terres que eren en alou li fossin venudes. J. V. Garcia Marsilla estudia com el repartiment de terres permeté un important mercat i, al mateix temps, com les rendes que es cobraven d'aquestes terres donarien origen al desenvolupament del censal mort.

El quart tema es titula «Pagesos i senyors. Segles XIV-XVI». J. Blanco de la Lama estudia, a través dels capbreus i registres notariais, com els vint-i-vuit masos de la vall d'Amer afrontaren les diferents crisis i com les respostes tingueren una relació molt estreta amb l'estructura feudal que imperava. Lluís To analitza el «Ius baroniae» descrit als *Costums de Girona*, els capbreus i les diferències entre la gent d'Aro i els habitants de masos que eren propis i solius dels que no ho eren. A. Mas i Forners comenta una carta de l'any 1347 enviada per F. de Boil al batlle reial on s'anomena una sèrie de rics terratinents que no pagaven el que era de llei, donada la seva riquesa. A. Mas fa un seguiment d'alguna d'aquestes famílies, tant de les que van reeixir —Arcís Gassó, B. Cerdà...— com de les que van fracassar —els Rafard o els Aragones. P. Viciano explica les innovacions agrícoles al segle XV a València, impulsades segons el tipus de cultiu: per gent de camp i senyors (l'arròs), de ciutat i de camp (els morerars) o pels mercaders,

pagesos i tècnics italians (el canyamel). T. F. Glick ens narra la diversitat cultural a la Corona d'Aragó amb la integració de comunitats com ara la jueva i la musulmana. Acaba aquest apartat F. Garcia-Oliver, que narra les pressions de la ciutat sobre el camp com a propietat de la noblesa, discutint els límits i drets senyoriais, l'exempció per part de la noblesa del pagament d'impostos especialment de tipus reial, i els àmbits i símbols de la jurisdicció de molts nobles.

A. Furió finalitza la publicació contestant a M. Barceló, esperançat amb els treballs realitzats a partir del primer col·loqui fet a Girona, i els nous camins oberts des de llavors.

Tots els ponents són grans experts en els temes que presenten aquí, que apareixen ordenats per temes i per ordre cronològic, combinant alguns articles bastant o molt genèrics amb d'altres força concrets. Destaquen alguns treballs per la quantitat de bibliografia anotada o relacionada o per la documentació transcrita i/o citada. En resum, es pot dir que malgrat la melangia que desprèn el discurs inaugural de Miquel Barceló, que denuncia la falta d'iniciativa i de crítica actual, llegits tots els articles, el lector acaba més d'acord amb les moderades esperances que es filtren en el text final escrit per Antoni Furió.

MONTSERRAT SANMARTÍ

HERNANDO, Josep (2003). *Els esclaus islàmics a Barcelona: blancs, negres, llors i turcs. De l'esclavitud a la llibertat (segle XIV)*. Barcelona: CSIC. Institució Milà i Fontanals. Departament d'Estudis Medievals.

Aquest voluminós llibre (787 pàgines) de Josep Hernando constitueix una interessant aportació a un tema com és el de l'esclavitud medieval, que, particularment a la Corona d'Aragó, compta amb unes evidències documentals més que aclaparadores. Tant, que resulta relativament inexplicable l'escadussera atenció que se li para.

Si es repassa la bibliografia recent, es veu que el tema de l'esclavitud medieval sí que genera publicacions. Bastant recentment, per exemple, i dintre de la mateixa col·laboració entre les institucions esmentades, es va publicar un volum coordinat per M. T. Ferré i J. Mutgé, *De l'esclavitud a la llibertat. Esclaus i lliberts a l'edat mitjana* (Barcelona 2000), on es recollen les actes del Col·loqui Internacional celebrat a Barcelona del 27 al 29 de maig de 1999 amb aquest objecte. Emperò, predomina la sensació de fins a quin punt hi ha equilibri entre la importància real del tema i l'atenció que mereix, i fins a quin punt s'ha avançat realment des de la ja llunyana publicació del llibre de Verlinden (1959).

El problema per a l'estudi de l'esclavisme medieval és que va ser definit com una cosa exòtica pels medievalistes, sobretot pels medievalistes francesos, des de Marc Bloc. És cert que el feudalisme es pot estudiar sense necessitat de fer re-

ferències a l'esclavatge, però resulta que la societat feudal, que s'origina precisament en la crisi de l'esclavisme tardoimperial romà, contempla un auge extraordinari de l'esclavisme a les acaballes de l'edat mitjana, i si bé això queda circumscrit a les àrees mediterrànies, des d'aquestes s'exporta cap a Amèrica, on serà un element central del colonialisme europeu. No estem, així doncs, davant d'un tema marginal, d'aquests que només mereixen l'atenció del curiós.

Tot i que el fenomen de l'esclavitud medieval no va tenir a Catalunya la força que va tenir a Mallorca, o fins i tot a València, cada vegada està més clar que va tenir una certa rellevància. Alguns estudis recents permeten veure fins a quin punt la presència d'esclaus era freqüent a llocs tan allunyats del comerç marítim com ara Vic o Manresa. Es tracta, però, de l'esclavitud domèstica definida per Jacques Heers, molt més que de l'esclavitud productiva predominant a les Balears, on l'abundant utilització d'esclaus en feines rurals anticipa la posterior introducció de l'esclavisme a les Antilles.

El que sí que va tenir en comú tot l'esclavisme mediterrani de la baixa edat mitjana va ser la seva subordinació a una gran oferta esclavista procedent dels inacabables conflictes del Mediterrani oriental i, en menor quantitat, del nord d'Àfrica. Com que el llibre d'Hernando se centra en els esclaus musulmans, i exclou grecs, russos i altres nacions orientals de religió no musulmana, el predomini dels esclaus nord-africans és clar (902 sarraïns contra 280 turcs).

De fet, el llibre constitueix una ampliació (una gran ampliació) de l'article «Els esclaus sarraïns. De l'esclavitud a la llibertat. Blancs, negres, llors i turcs», que l'autor va presentar al col·loqui anteriorment al·ludit. El treball té una estructura aparentment senzilla, molt expositiva, que de fet facilita la seva consulta. Després de la introducció i la bibliografia (de la qual l'autor excusa la brevetat), i a partir de 1.076 documents procedents de fonts diferents (Arxiu Històric de Protocols de Barcelona, Arxiu de la Catedral i Arxiu Històric de la Ciutat) aplegats per a tot el segle XIV, que es refereixen a un total de 1.198 individus, l'autor comença per fer una classificació per races, procedències, sexes, etc., per continuar el seu estudi per les característiques del comerç d'esclaus (vendes, preus, propietaris...) en els capítols III i IV. Aprofitant el caràcter relativament descriptiu de la documentació utilitzada, pot dedicar un capítol (el V) a l'estat físic dels esclaus. Els capítols del VI al IX estudien tant la utilització dels esclaus com a mà d'obra com el seu procés d'integració a través del sistema de talla, passant pel procés de conversió al cristianisme. En el primer cas, resulta evident que els esclaus musulmans a Barcelona serveixen bàsicament per reforçar les necessitats de mà d'obra addicional dels menestrals i artesans urbans, mentre que els processos de conversió, amb un fort augment a final de segle, palesen una societat cada cop més intolerant.

La part forta de l'obra, però, la constitueix la transcripció o el regest dels més de mil documents citats, amb uns bons

índexs onomàstics, tant dels esclaus com dels seus compradors i venedors.

Una obra, en suma, de gran utilitat, que, juntament amb les publicacions de la Fundació Noguera, treu a la llum de manera sistematitzada un gran nombre de documents. Quan i qui començarà a plantejar-se fer una bona base de dades sobre aquesta informació que ja comença a ser aclaparadora, i, el que resulta més important, començarà a replantejar-se tots els tòpics sobre l'edat mitjana catalana a partir de la incorporació d'aquestes noves fonts documentals? Potser hi hauria alguna sorpresa.

RICARD SOTO

BRINGUÉ, J. M.; CASES, M. L.; MARUGAN, C. M.; RABASA, M. I. (2001). *Descripció del marquesat de Pallars i del vescomtat de Vilamur per Onofre Timbau (1628)*. Lleida: Pagès Editors. 201 p. (Col·lecció «Pallars»)

L'Ajuntament de Sort, el Consell Comarcal del Pallars Sobirà i l'Arxiu Històric Comarcal de Sort han promogut l'edició de dos manuscrits del segle XVII —*Relación del marquesado de Pallás y de los oficiales que vuestra excelencia tiene en el, echa por el doctor en ambos derechos Onofre Timbau* (p. 31-176) i *Descripción del biscondado de Villamur* (p. 177-201)— efectuada per la historiadora Maria L. Cases, l'arxiviera Carme M. Marugan i la filòloga M. Isabel Rabasa.¹ Josep M. Bringué hi ha fet una excel·lent i àmplia introducció intitolada «El Pallars

al segle XVII» (p. 11-24), que constitueix una útil, i potser l'única, introducció històrica al Pallars de l'edat moderna, la qual, sense proposar-s'ho, ve a enllaçar cronològicament i temàticament amb els treballs del mateix Bringué, de Jaume Fernández i de Jaume Ribalta publicats en el recull intítulat *Senyor en les muntanyes. Procés polític a Hug Roger III, darrer comte de Pallars*.² L'edició ha comptat amb la col·laboració de l'arquitecte J. A. Adell, del geògraf i historiador Jesús Burgueño, i d'altres que fóra massa prolix d'enumerar. Ací volem deixar constància de l'existència d'un equip laboriós i competent de pallaresos naturals i adoptius capaç de fer moltes coses, de l'existència i els resultats del qual no és aliè Agustí López, un polític que tant s'ha preocupat i ha fet per a la conservació, l'agençament, l'estudi i la divulgació del patrimoni històric pallarès.

Bringué comença la introducció explicant-nos que la transcripció dels dos documents s'ha efectuat a partir de «dues còpies fetes per un arxiver anomenat Juan Busquets per a l'ús quotidià dels oficials ducals» (p. 11),³ que els ori-

1. L'autor d'aquesta nota participa en el projecte d'investigació intítulat *Els juristes i el dret en la Corona d'Aragó*, dirigit pel doctor Tomàs de Montagut, catedràtic d'Història del Dret de la Universitat Pompeu Fabra, i subvencionat pel Ministeri d'Educació i Cultura (ref. BJU 2000-0971).

2. Ferran RELLÀ i FORO (dir.) (2002), *Senyor en les muntanyes...*, Lleida, Pagès Editors.

3. Joan Busquets fou el primer dels arxivers (1623-1640) de l'Arxiu General dels Ducs de Sogorb i Cardona que concentraren la seva documentació al castell d'Arbeca (A. SÁNCHEZ GONZÁLEZ, *Archivística nobiliaria de la Casa de Medinaceli: el Archivo General de los Duques de Segorbe y Cardona*, Madrid 1990, p. 65 i s., i p. 205 i s.).

ginals no s'han pogut consultar,⁴ i que «la documentació del Pallars [després de la caiguda del comtat en mans dels Cardona, a finals del segle xv] ha estat molt viatgera: els Cardona la prengueren del Pallars i se l'emportaren a Arbeca, després a Falset, a Barcelona, a Madrid, a Sevilla, a Toledo, i vés a saber on acabarà» (p. 11).⁵ Nosaltres, com l'autor referit insinua, creiem que la documentació ha d'estar a prop dels pobles que l'han causada i —directament o indirecta— pagada, que són els que l'estudiaran amb més interès, a més del fet que tal documentació es va estar durant segles a Catalunya.⁶

4. Diu que «es deuen] conservar dins [l'arxiu general [...] dels Cardona-Medinaceli» (p. 11).

5. Segons Sánchez González, encara es va estar a més llocs dels que diu Bringué (a Lucena entre 1641 i 1660, i a Tortosa entre 1714 i 1722, *Archiuística nobiliaria...*, p. 71 i s., i p. 114 i s.). A Toledo no hi ha estat mai ni creiem que hi anirà mai (a la secció Noblesa de l'Arxiu Històric Nacional), ja que el dit fons ha estat inscrit en el Catàleg General del Patrimoni Històric Andalús per ordre de la Conselleria de Cultura de la Junta d'Andalusia junt amb l'edifici de la Casa de Pilatos i tots els fons documentals que aixopluga (ordre de 29-7-1997, *Boletín Oficial de la Junta de Andalucía* de 23-8-1997, on trobem enumerats els llinatges nobiliaris dels quals procedeixen els dits fons). Una part de la documentació catalana dels fons ha estat microfilmada a expenses de la Generalitat, i els microfilms relatius a la documentació pallaresa, dipositats a l'Arxiu Comarcal de Sort.

6. Josep M. Pons i Guri, l'estudiós del vescomtat de Cabrera (també pertanyent als Cardona-Medinaceli des de 1756), explica com els fons del tal vescomtat, dipositats a Hostalric, durant la guerra de 1936-1939 foren portats pel Servei de Salvament d'Arxius de la Generalitat a Viladrau per salvar-los dels bombardeigs, i, finida la guerra, el Servicio de Recuperación Documental dels vencedors els portaren a l'Arxiu Reial de Barcelona (o Ar-

Els manuscrits estan dividits en capítols relatius a cada un dels quaters en què es divideixen el marquesat de Pallars (Sort, Peramea, Cardós, mig quarter d'Escaló, Àneu i Salàs) i el vescomtat de

xiu General de la Corona d'Aragó), d'on foren lliurats al duc de Medinaceli, a qui «devia venir de nou el regal al cap de 127 anys de l'abolició de les jurisdiccions baronals i dels vestigis del feudalisme»; el duc ordenà dipositar-los a l'arxiu que tenia al seu palau de Sevilla. Ja cap als nostres dies, Pons es refereix al projecte de centralitzar a Toledo els arxius dels *Grandes de España*, i de l'autorització, amb càrrec a la Generalitat, de realitzar còpies microfilmades que es dipositaran a Catalunya. Pons diu que això, «més que una solució, és un testimonial a honor i glòria de la grandesa de la il·lustre nissaga», i que «la pantalla de l'aparell de lectura de microfilms afecta la visió» de l'investigador; a la qual cosa podem afegir que la lectura del microfilm mai no és tan nítida ni concloent com la de l'original i que, per a més inri, els microfilms s'han hagut de dipositar on ha volgut el posseïdor actual dels documents i no qui n'ha pagat la reproducció, per més encertat que hagi estat el lloc imposat, que no és això el que volem discutir (Josep M. PONS I GURI (2002), «Hostalric, capital i arxiu del vescomtat de Cabrera», *Quaderns de la Selva*, núm. 14, Santa Coloma de Farners, p. 10-14): mots perfectament aplicables a la documentació pallaresa.

Un dels arguments de Pons i Guri en contra de la possessió de la documentació pels Cardona-Medinaceli actuals és que es tracta majoritàriament de documentació judicial, governativa i dominical, i que tals potestats feudals foren expropiades irreversiblement per l'Estat espanyol els anys 1836-1837 (*Hostalric...*, p. 11). Aquest argument, legalment irreprotxable, podria ser també aplicable a alguna part de la documentació pallaresa.

Nosaltres remarcarem la paradoxa que, ara, els fons de la Casa de Pallars, Cardona, Cabrera, i d'altres de Catalunya, integrin el Patrimoni Històric Andalús.

En una edició com la que comentem, no hauria estat sobrer de resumir les vicissituds arxivístiques del fons al qual pertanyen i de fer constar el lloc on estan, encara que ja hagi estat dit en algun altre lloc.

Vilamur (Sobirà i Jussà) —no pertanyen pas als Cardona tot el Pallars Sobirà ni molt menys encara tot el Pallars Jussà: Rialb i la vall d'Àssua i Tírvia-Vallferrera eren reials; l'abat de Gerri tenia senyories «una mica per tot arreu»; hi havia diverses senyories laiques (p. 12)—, i dintre de cada capítol hi ha un apartat per a cada un dels pobles respectius. Contenen una breu descripció geogràfica, demogràfica, econòmica, social, i, amb força detall, jurisdiccional i institucional dels pobles pertanyents al duc de Cardona com a successor dels comtes de Pallars: quines rendes i censals paguen, en quin règim posseeixen terres i boscos, quins drets hi té el duc, quines llibertats tenen els pobles, institucions, jurisdiccions, oficials... (p. 16 i 26). La redacció dels dos documents coincideix amb les urgències dineràries dels ducs per mor del «judici fratricida dels Cardona per quedar-se amb el títol de duc i el patrimoni familiar, i el consegüent endeutament del llinatge senyorial i els censals que les comunitats es carreguen per acudir en socors del duc a canvi de la consignació de les rendes senyorials», i la seva redacció serví per preparar una capbreuació efectuada uns anys més tard (1668-1669) en un «marquesat de Pallars gens acostumat a aquestes mesures» (p. 15, 23, 69 i s.). Nosaltres veiem en això una mostra del que a vegades s'ha anomenat *procés de refeudalització de l'edat moderna*, que consisteix, d'una banda —la que ací toca més de prop—, en l'augment del rigor en l'exacció dels drets dominicals i de la pressió per imposar-ne de nous, i de l'altra —més allunyada de la problemàtica que reflecteixen els documents transcrits—,

en alienacions del patrimoni reial alhora que augmenta la pressió centralista, absolutista i uniformista del rei. El resultat de la Guerra dels Segadors no solament tindrà per efecte la divisió de Catalunya i la definitiva integració del Principat a la monarquia hispànica, sinó que també serà una victòria dels senyors, dels grans senyors si més no, sobre els seus súbdits que els permetrà d'incrementar la pressió dominical, com refereix Bringué en relació amb aquests documents (p. 14 i 17). També explica l'evolució de la «vista general», unes juntes generals dels estats pallaresos del duc amb qui negocien pagaments i normes, estableixen talles, dicten disposicions; que «durant el segle XVI [...] cada vegada té més poder i s'estructura millor» gràcies a les disputes i plets familiars dels Cardona, que «va evolucionant, com a Andorra, cap a un [...] Consell de la Terra, però que els resultats de la Guerra dels Segadors i de Successió paralyzaran aquesta evolució» (p. 22 i 23) i l'última causarà la desaparició de diverses institucions, drets i llibertats dels pallaresos.⁷

Bringué anota que en aquests documents apareix un Pallars força poblat. Timbau troba que els pobles paguen per menys cases de les que hi ha —cosa que ens sembla lògica en època d'augment de població i/o després d'un canvi tan traumàtic de titularitat dominical— i aconsella al duc que els exigeixi els drets que per aquest motiu no li han satisfet durant els darrers trenta anys —període més enllà del qual tals drets pres-

7. Com, per exemple, els braços de Cort de la vall d'Àneu. Sobre això tenim un treball en procés de redacció.

crivien—, la qual cosa portarà a un procés i a conflictes llargs (p. 15 i 17). On el document parla de «mil ochocientos nueve besinos» es refereix sens dubte a cases (p. 29), cosa que Bringué no adverteix.

Bringué anota, també, que aquests documents ens manifesten un Pallars amb poques subjeccions al senyor: paguen poques rendes, tenen les terres en franc alou (ho deduïm de la p. 20), participen en l'exercici de la jurisdicció, frueixen d'àmplies llibertats (p. 15), sovint derivades de costums immemorials o d'usucapions en èpoques de relaxament de l'autoritat del senyor i especialment dels seus oficials (p. 28). És als quarters de les valls d'Àneu i de Cardós—justament les més extremes de la comarca, és a dir, les capçaleres de la Noguera— on les llibertats i l'autogovern són més amplis (p. 18 i 22). Creiem que això és una mostra del feudalisme de muntanya, menys carregós que el de les terres baixes, que s'explicaria per la duresa de les condicions de vida, pel caràcter menys dòcil dels naturals i per l'existència d'una societat sòlidament estructurada i disciplinada capaç de fer front amb èxit als poders superiors.⁸ Tot això, al segle XIX, havia d'haver estat brou de cultiu de carlisme, cosa que, fins ara, ha estat poc estudiada. I que també és una mostra de la llarga i arrelada pervivència de llibertats, costums, drets, institucions i altres aspectes so-

cial i culturals que provenen, si més no, de l'alta edat mitjana, a la franja més septentrional de tota la península Ibèrica, i que van desaparèixer a mesura que s'avança cap al sud a causa de les condicions en què es va anar efectuant la conquesta i colonització respectiva, amb una societat cada vegada més dinàmica i pletòrica, i sota una Església i una monarquia més poderoses, amb més autoritat, més centralitzades i més uniformistes.

En la introducció, Bringué fa referència a un fet transcendental per a la comarca i poc conegut pels no pallaresos: la conquesta del comtat de Pallars pel rei, que no l'annexiona a la jurisdicció i al patrimoni reial, sinó que el cedeix a un comte fidel, Joan Ramon Folc de Cardona (p. 13), amb el títol de marquès.⁹ Aquesta conquesta es va consumir l'any 1488, sota el regnat de Ferran II: és a dir, cal emmarcar-la en l'època en què tant Ferran II de Catalunya i Aragó com Isabel I de Castella conquereixen nous territoris (Granada, Magrib, Itàlia, Índies, Alta Navarra), sotmeten la noblesa (Castellbò, Pallars...), imposen arreu una forma d'autoritat reial nova, més enèrgica i absoluta, i, en alguns llocs, impulsen una política de castellanització (Galícia) i cristianització (Andalusia oriental, Índies). D'aquest fet volem remarcar, encara que no tingui relació amb els documents del llibre que recensionem, que Hug Roger III i el seu llinatge es van enfrontar al rei i van perdre la guerra i també el comtat no pas perquè volgues-

8. Sobre el «feudalisme de muntanya» vegeu, per exemple, P. BONNASSIE, «Conclusion», a M. BERTHE i B. CURSENTE (2001), *Villages pyrénéens: Morpbogenèse d'un habitat de montagne*, CNRS-Université de Toulouse, Le Mirail, p. 283-297.

9. Sobre les causes i vicissituds d'aquesta conquesta, vegeu l'obra de F. Rella (dir.) citada a la nota de peu núm. 2.

sin ser comtes independents o sobirans, sinó, ben al contrari, perquè van intervenir destacadament en les conteses polítiques i militars del Principat de Catalunya i de la monarquia en un bàndol i amb una actitud que, amb el pas del temps i l'evolució de la contesa, va esdevenir minoritària i perdedora. En certa manera va passar com a la guerra de Successió, en què Catalunya va tenir una actitud intervencionista en els afers de la monarquia hispànica i ho va perdre tot, mentre que a la Guerra dels Segadors o de Secessió, amb una actitud separatista, en va sortir molt més ben parada. Però malgrat el canvi de titularitat del comtat, el segle XVI va ser un segle de reforçament de les llibertats i institucions pallareses, i l'ofensiva senyorial va tenir lloc als segles XVII i XVIII (p. 14, 15, 17, 22 i 23), en què, d'una banda, els Cardona superaren la seva crisi interna, i de l'altra, Catalunya es va trobar indefensa davant el rei i els senyors (el règim de Nova Planta va respectar totalment i va afavorir els drets dels senyors, que en força casos els ampliaren i consolidaren). És comprensible, doncs, per tot això, que els redactors dels documents transcrits silenciïn pràcticament la Casa de Pallars, els drets de la qual són els que van passar als Cardona i que ara volien restablir, i que, quan l'esmenten, ho fan amb fets perjudicials per al patrimoni i l'autoritat comtal i/o «d'una forma vaga»¹⁰ i «quasi despectiva», alhora que magnifiquen «el paper de Ferran II» (p. 13).

10. «los predecesores de su excelencia», «los antiguos condes»: que poc que han canviat les coses!

Les tres autores de la transcripció, en les seves notes sobre el manuscrit, que van a continuació de la introducció de Bringué (p. 25-30), comencen deixant constància del lliurament «a l'Arxiu Històric Comarcal de Sort de la còpia dels microfilms dels fons Pallars, Vilamur i Catalunya General de l'Arxiu Ducal de Medinaceli [...] que actualment es troba a Toledo (Archivo General de la Nobleza)»¹¹ (p. 25), microfilmada a expenses de la Generalitat de Catalunya, cosa que ha facilitat l'edició dels documents que es publiquen. Diuen que els «agradaria la publicació sistemàtica de tot aquest conjunt documental en un corpus» (p. 25), però a la pàgina següent ens informen que no han inclòs en la transcripció un document que hi va annex i dos de connexos (p. 26), amb la qual cosa reconeixen que no s'ha d'editar indiscriminadament tota la documentació a fi d'aprofitar bé els recursos i els esforços, a part que la publicació de documents d'escàs interès distreu l'atenció dels estudiosos. Afirmen que l'edició present és la continuació de la tasca d'edició d'altres documents pallaresos com ara el de l'«Spill [...] del vescomtat de Castellbò, el capbreu de les valls d'Àneu de 1669, i Llavorsí. Dels orígens al capbreu de 1669» (p. 25 i nota 1). Creiem que aquesta tasca també

11. En realitat es tracta de la secció Nobleza, amb seu a Toledo, de l'Arxiu Històric Nacional, la seu principal del qual és a Madrid. Sembla que, per ara (octubre de 2003), al tal arxiu de Toledo només hi ha una caixa de documentació dels Medinaceli, que conté documentació dels anys 1789 a 1848, segons informa la web de l'Arxiu amb actualització recent; la resta continua, creiem, a Sevilla (vegeu nota de peu núm. 4).

és la continuació dels treballs de Valls i Taberner, que durant molts anys ha fet en solitari la revista *Urgellia*, dirigida pel recentment traspassat Cebrià Baraut i altres historiadors, revistes (com ara *Collegats*) i editorials (com ara Garsineu), sense deixar d'esmentar el gran estudiós de textos medievals pallaresos —especialment del monestir de Santa Maria de Gerri i dels seus drets dominicals—, el malaguanyat Ignasi Puig i Ferrer.¹²

En la descripció dels manuscrits ens informen que el relatiu al marquesat de Pallars fou elaborat el 1628 per Onofre Timbau, doctor en tots dos drets —romà i canònic—, assessor del duc al marquesat de Pallars i vescomtat de Vilamur, i copiat per l'arxiver del duc a Arbeca, Joan Busquets, el 1631; mentre que el de Vilamur fou copiat i probablement redactat per una altra mà, desconeguda, el 1632 (p. 29).

Constaten la redacció en castellà dels documents «perquè anava dirigit al duc de Cardona». No creiem pas que fos aquest el motiu de l'ús de tal llengua, ja que, de fet, aquest tipus de documents no solien anar adreçats al senyor,¹³ sinó als seus procuradors jurisdiccionals i patrimonials; sí, en canvi, que ho podia ser les vinculacions familiars i polítiques amb Castella i Andalusia de la nissaga, on posseïen importants dominis ja molt abans d'emparentar amb els Medina-

celi¹⁴ i on residiren permanentment des del segle XVII si més no,¹⁵ així com, en general, la castellanització de les classes més altes del Principat i, en particular, la imposició o adopció del castellà en els nivells més elevats de l'administració ducal. Constaten també «el prestigi del castellà» a l'època, i les seves «fluctuacions ortogràfiques» i absència de normativa (p. 29), però no assenyalen que autors i copistes, catalans tots, emplen el document de catalanismes lèxics, sintàctics i ortogràfics, i castellanitzen parcialment el nom d'algunes institucions i càrrecs, així com també alguns topònims.¹⁶ Ens preguntem si algunes de les suposades fluctuacions ortogràfiques són degudes no pas al «pas del sistema fonològic del castellà medieval al modern i a l'absència de la normativa ortogràfica» (p. 29), sinó a catalanismes i al mal coneixement del castellà i del llatí —guia ortogràfica de l'època— del copista.

En resum, ens trobem davant d'un llibre que conté una introducció essencial i dos documents importants per al coneixement del Pallars a l'època moderna.

SEBASTIÀ SOLER

14. GEC, s. v. «Cardona, comtat de», per Santiago Sobrequés; A. SÁNCHEZ GONZÁLEZ, *Documentación...*, p. 17, 63, 55, 88 i 89 i arbres genealògics de les p. 256-267 i del volum annex.

15. SÁNCHEZ, *Archivística nobiliaria...*, p. 89 i nota núm. 87.

16. No sembla que aquest sigui el cas del topònim *Plan de Corts* (p. 72, per exemple), el qual, segons em comenta J. M. Bringué, apareix així mateix constantment en la documentació medieval.

12. Una relació essencial de la historiografia pallaresa la trobem a l'esmentada obra de Ferran RELLÀ (dir.), *Senyor en les muntanyes...*, p. 271-272.

13. Encara que, a vegades, ho poguessin expressar així per pura formalitat.

PERIS ALBENTOSA, Tomàs (2003). *La terra de l'arròs i les moreres. Història de la Ribera. De vespres de les Germanies fins a la crisi de l'Antic Règim (segles XVI-XVIII)*. Alzira: Editorial Bromera. 290 p.

El fil argumental de l'obra és el creixement econòmic de la comarca valenciana de la Ribera, creixement basat en l'extensió del regadiu i la dedicació de part de les terres regades a conreus comercials, a la vegada altament rendibles i fortament arriscats. Abans d'entrar en el tema central de l'obra, Peris dóna una ullada a les activitats no agràries, des de la simple depredació a la ramaderia i l'explotació del bosc. De les activitats depredadores (caça, pesca, recol·lecció de plantes i fruits), destaca que complien una funció social important, ja que permetien obtenir alguns recursos als sectors més humils de la població quan els jornals escassejaven. La ramaderia i l'explotació del bosc eren evidentment més importants i regulades. Sovintejaven, però, les disputes tant per l'ús de les herbes com pels usos alternatius: de fet, a la llarga, l'augment de la població i la demanda van imposar la ruptura d'una part important de pastures i boscos i la desaparició de gran part de la resta de la massa forestal com a conseqüència de la tala abusiva i, sobretot, del carboneig.

Dins de l'estudi de la ramaderia, Peris inclou la cria de cucs de seda i indica que, si bé no s'acostuma a considerar com a tal, ho és, atès que es tracta de la cria d'animals, de la qual assenyala les tres fases: agrària (conreu de moreres), ramadera (cria del cuc) i artesana (ob-

tenció de la seda). Amb l'ajuda de descripcions de l'època, aconsegueix una viva descripció de l'aspecte ramader, en el qual mostra tant la feinada com el capital que requeria aquesta activitat. Aquest apartat, que l'autor situa aquí perquè es tracta d'una activitat ramadera, segurament que s'entendria millor col·locat després de les pàgines dedicades al conreu de la morera, ja que la cria dels cucs en depenia.

A pesar de la varietat i importància de les activitats depredadores, no hi ha dubte que la base econòmica de la Ribera era l'agricultura i, en especial, els conreus de regadiu. En aquest sentit, Peris introdueix el tema amb una dada molt clara: la terra de regadiu valia deu vegades més que la de secà; però assenyala que, a més a més de la seva transcendència econòmica, el regadiu també creà una estructura social específica, caracteritzada per una major concentració de la propietat i la necessària existència d'un gran nombre de treballadors agraris, tant fixos (criats) com eventuals (jornalers).

Els aspectes principals que s'han de tenir presents per entendre el paper del regadiu en la transformació de la Ribera a l'època estudiada són que la major part dels recs foren construïts amb posterioritat a l'època musulmana, que el regadiu riberenc acabaria representant gairebé un terç del total del regadiu valencià i que, a més de la seva extensió, el reg es va intensificar amb l'augment del nombre de collites anuals i amb la introducció de conreus tan àvids d'aigua com l'arròs. L'ampliació del regadiu es basà, sobretot, en l'aprofitament de l'ai-

gua del Xúquer i en el dessecament de l'Albufera. Les grans ampliacions de l'espai regat van ser possibles per l'abandonament de dues preferències anteriors de la monarquia: la renúncia a defensar la navegació pel Xúquer fins a Alzira a començament del segle xv i la preferència per la construcció de la Sèquia Reial del Xúquer a l'anterior defensa de la pesca a l'Albufera, el 1757.

L'esforç constant per l'augment del regadiu va permetre transformar la primera economia feudal per convertir la Ribera, a partir de mitjan segle xvi, en la terra de l'arròs i les moreres. Les moreres es multiplicaren al segle xvi, primer com a conreu alternatiu en zones on l'aigua era escassa i aviat per satisfer la demanda toledana de fil de seda, quan la repressió de la rebel·lió morisca arruïnà gran part de les plantacions de moreres al regne de Granada. De la morera com a conreu alternatiu o arbre de marge s'anà passant als camps de moreres; un llaurador amb conreus de cereals i camps de moreres tenia més seguretat i guanyava més diners, a costa d'un esforç també major: la morera i el cuc de seda van permetre la pervivència d'exploacions molt petites, fruit de les particions hereditàries. L'època daurada de la morera no superà, però, el segle xvii; després de la guerra de Successió, l'augment de producció, la prohibició de l'exportació (1739), l'augment de la pressió impositiva (en especial el canvi en la forma de cobrar el delme) i els alts preus dels cereals produïren l'expulsió de les moreres cap als secans o terres de reg escàs. L'arbrat no tornaria a l'horta fins a mitjan segle xix, amb l'expansió

del taronger. Conreu comercial per excel·lència, la morera està a la base d'uns dels sistemes agraris més intensius de l'Europa de l'època, combinació de conreus d'autoabastiment i de productes per al mercat.

L'arròs, l'altre producte bàsic de la comarca, començà també essent un conreu secundari, limitat als marjals, on la humitat no permetia altres conreus, per anar ocupant cada vegada terres millors. Era, també, un conreu intensiu, tant en capital com en treball: calia sembrar el planter, llaurar repetidament i escampar una gran quantitat de fems, inundar els camps, trasplantar les mates i després birbar i segar. I gairebé totes aquestes feines s'havien de fer amb els peus a l'aigua. A pesar d'aquests inconvenients, la lenta difusió de l'arròs es devia sobretot a la prohibició de fer arròs per inundació, present en ordenances locals o en la legislació general. Tot i que l'excusa era el perill sanitari, i aquest no era pas inexistent, darrere d'aquestes prohibicions o limitacions sovint hi havia interessos econòmics concrets. Tanmateix, el creixement de la producció d'arròs fou imparable, sobretot al segle xviii, quan la superfície es doblà i la collita de la Ribera significava el 80 % de la producció valenciana.

A pesar de la importància de la morera i l'arròs, la característica principal de les hortes de la Ribera era la varietat de les rotacions i la complexitat de les collites: blat, dacsa, farratges, hortalisses, cacauet, fesols..., que contrastava amb el poc aprofitament dels secans, lliurats a oliveres, vinyes o garrofers mantinguts amb el mínim de treball possible; els jor-

nals que s'haurien hagut d'esmerçar per millorar l'aprofitament dels secans obtenien una millor remuneració desplaçant-se a treballar en les diverses activitats que requerien, directament o indirectament, els conreus de l'horta.

La intensificació de la producció només era possible gràcies al regadiu, als adobs i a la multiplicació de les feines agràries, de manera que si bé els rendiments eren elevats, la productivitat per persona era baixa; el creixement es basava, per tant, en una forta explotació (sovint autoexplotació) de la pagesia, que no sempre aconseguia impedir la pèrdua de la propietat camperola a favor d'una minoria de privilegiats.

Després d'aquesta àmplia descripció de la situació agrària, Peris estudia les activitats artesanies, modestes i sovint compartides: moltes famílies compaginaven el policultiu agrari amb la dedicació a temps parcial a activitats artesanies. Aquestes es dividien entre les destinades a satisfer les necessitats bàsiques de la població (habitatge, vestit, calçat, eines de treball, molins) i les destinades a la comercialització dels productes locals.

D'entre les primeres, Peris fa una descripció interessant de la molinaria i els seus problemes; destaca la demostració de la superioritat tècnica de la roda horitzontal en situacions com ara les de la Ribera, on l'empenta de l'aigua predomina sobre el desnivell; també assenyala l'escassa importància dels molins com a eina de pressió feudal i així matisa les tesis comunament acceptades de Miquel Barceló sobre el tema i conclou que «la molinaria no tingué a la co-

marca un paper rellevant de cara al control de la producció camperola ni en l'extorsió senyorial sobre els pagesos» (p. 158).

Mostra, en canvi, l'interès municipal per la possessió de molins, que a la vegada que asseguraven l'abastiment de la població resultaven una bona font d'ingressos per a les finances municipals.

La principal activitat artesana de la Ribera derivava de la seva especialització agrícola i ramadera: es tracta de l'obtenció de fil de seda. Peris en descriu amb minuciositat les operacions, on tenien un paper essencial el filador i el torcedor especialitzats, molt sovint dones. El recurs a la mà d'obra especialitzada, a la vegada que alliberava braços per a altres feines del camp, també peremptòries, proporcionava més aviat un producte de millor qualitat. L'especialitat de la Ribera era la producció de fil: el teixit de seda va ser sempre secundari i, a més, va decaure a mesura que el Col·legi de l'Art Major de la Seda de València incrementà el seu control sobre la producció de teixits, avortant una interessant opció per a la sederia barata (amb fils de qualitat inferior o barreja amb altres fibres), que prosperava en diversos llocs a final del segle XVII i començament del segle XVIII.

Peris estudia a continuació les vies de comunicació, factor important per entendre la vocació comercial de la producció riberenca; assenyala «el contundent predomini del transport terrestre», els principals obstacles del qual provenien de l'aigua: tant de les grans zones de marjals, que calia vorejar, com de les

dificultats per travessar els corrents d'aigua. Tanmateix, el transport aquàtic constituïa un complement important, sobretot a través del port de Cullera i, més secundàriament, per la flotació de troncs pel Xúquer, un cop abandonada la navegació pel riu. Aquest abandonament s'explica per diverses raons, la principal de les quals prové dels canvis experimentats per la desembocadura del riu, on els sediments feien cada vegada més difícil la navegació.

Un cop estudiades les formes de transport i els seus avantatges comparatius, l'autor passa als aspectes comercials i crediticis. Comença esmentant el comerç opac d'intercanvis entre veïns i mercaders ambulants per passar al comerç regulat de fires i mercats, més conegut en la seva ordenació que en els intercanvis que generava. De fet, la Ribera era terra de poques fires; les més destacades eren les dues d'Alzira i la de Sueca. Hi havia, en canvi, molts mercats, els principals dels quals no es limitaven a l'intercanvi de gèneres corrents, sinó que també eren el lloc de contractació de productes com ara la seda. El comerç es completava amb les botigues autoritzades (per privilegi reial, senyorial o municipal), generalistes o especialitzades. Els intercanvis més importants eren entre els productes de secà (vi, oli, garrofes, espart i carbó) contra els de regadiu (arròs i dacsà). El comerç principal tenia a veure, però, amb els conreus d'exportació: Alzira, Alberic, Sueca i Cullera eren els principals centres de contractació d'arròs i seda.

El comerç de seda en concret era summament concentrat, tant perquè la

contractació es feia bàsicament els mesos de juny a agost com perquè els compradors eren un grup cada vegada més reduït, cosa que feia que la seda fos un negoci altament especulatiu, amb forts daltabaixos en els preus. La implantació de la dinastia borbònica fou terrible en aquest aspecte: l'augment de la tributació obligava a vendre més de pressa i, fins i tot, sovint a vendre la collita anticipada; i posteriorment la prohibició d'exportar seda provocaria una forta caiguda dels preus que comprometé les possibilitats de supervivència de moltes petites explotacions: els avanços contra la collita, ja prou onerosos i especulatiu, van ser substituïts pel crèdit a termini fix, sovint usurari.

El destí de la seda de la Ribera, a més de la ciutat de València, era als segles XVI i XVII sobretot Castella (Toledo i secundàriament Requena) i als segles XVIII i XIX, França. L'entramat comercial va permetre que sorgís un reduït grup d'acaparadors locals, independents o al servei de comerciants forasters, de vegades relacionat i d'altres oposat a les elits de propietaris agraris. La potència d'aquest grup es feia notar en la capacitat de les comunitats locals per assumir el risc d'inversions abundants o per enfrontar-se als poders senyorials.

El comerç seder anava acompanyat del comerç de cereals, i en part l'estimulava: davant l'eufòria del conreu de la morera i del negoci seder, el blat resultava expulsat de les terres de regadiu i s'havia d'importar. Només al segle XVIII la confluència dels alts preus del cereal i la crisi sedera van actuar en direcció inversa, i el blat va tornar a ocupar ter-

res de qualitat, però la seva producció continuava resultant insuficient davant el creixement i potser la millor alimentació de la població: a pesar que el blat, com la carn, era considerat a la Ribera l'aliment dels rics, mentre els pobres s'accontentaven amb l'arròs i la dacsa, a la segona meitat del segle XVII gairebé tots els pobles establiren «cambres de forment» per assegurar l'abastiment i regular el preu del blat. S'evitaven així fams i aldarulls en els moments difícils; al mateix temps, la necessitat urgent de diners per comprar blat ofería una forma d'inversió còmoda als potents locals, que els podien aportar en canvi de la constitució de censals a favor seu.

El censal, forma tradicional d'endeutament tant dels municipis com dels particulars, tenia també altres orígens. D'una banda, la millora de la producció (construcció i reparació del sistema de regatge o la compra i millora de terres), de l'altra, la necessitat de fer front a les necessitats extraordinàries com ara guerres, plets, impostos, deutes o males collites, i, finalment, la preocupació pel bon nom i pel més enllà: la fundació de misses, capellanies o altres deixes amb finalitats que barregen la pietat amb l'ostentació de riquesa. En canvi, Peris no cita entre les causes de la constitució de censals el pagament de dots, que en representa una part important a Catalunya.

El censal era un recurs còmode pel seu termini indefinit i la tendència a la disminució de l'interès real, tant per la caiguda del seu for (del 10 % al 5 %) com per la pèrdua de valor de la moneda. En opinió de Peris, que compar-

teixo plenament, abans del segle XVIII els censals van ser més aviat «un escut que protegí la propietat camperola que a l'inrevés», situació que varià ràpidament al segle XVIII, sobretot després de la disminució del for del 5 % al 3 %: l'oferta de capital per a la constitució de censals es va estroncar i van passar a predominar altres formes de crèdit, com ara la carta de gràcia o el crèdit a termini fix. Mitjançant la venda a carta de gràcia o els crèdits a termini fix, la majoria de les terres de la Ribera es concentraren en poc temps en mans d'un reduït grup de propietaris locals o forasters, mentre que molts antics pagesos propietaris quedaven reduïts a la condició d'arrendataris o jornalers.

En les conclusions, Peris planteja el problema de les transformacions de l'economia valenciana preindustrial. Comença destacant el potencial transformador de l'agricultura de regadiu i la poca atenció que s'ha prestat al seu estudi i es proposa comparar l'agricultura de la Ribera amb les agricultures europees més avançades i utilitzar-la també com a contramodel de l'agricultura extensiva de la Meseta.

La característica principal de l'agricultura de la Ribera en el període estudiant és el seu desenvolupament econòmic, en el sentit que el producte agrari augmentà més que no pas la població gràcies a l'ampliació del regadiu, la intensificació dels conreus i una dedicació creixent a productes comercialitzables. Aquests canvis econòmics no foren socialment neutres: com ja he dit, al final del segle XVIII la propietat agrària estava concentrada relativament en poques

mans. Aquesta evolució resulta ben semblant, tant des del punt de vista econòmic com social, a l'anomenada *primera revolució agrícola*, iniciada a Flandes i culminada a la Gran Bretanya dins dels mateixos marges cronològics; i el mateix es pot dir respecte a les planes de la Itàlia septentrional. Tots aquests sistemes tenien com a característica comuna entre ells, i a la vegada diferencial respecte a la major part de les regions europees, una gran flexibilitat, proporcionada per l'escassetat de constriccions comunitàries, la independència entre la superfície conreada i el bestiar criat i la possibilitat d'assegurar l'alimentació de la població mitjançant la importació.

En contrast, la revolució de la dacsa a Galícia i la cornisa cantàbrica proporciona una comparació amb una zona d'intensificació dels conreus sense desenvolupament: els beneficis del nou conreu s'esgotaren en la possibilitat d'alimentar més població. Peris en fa responsable la no-orientació de les collites al mercat, l'estructura social i el poder polític subjacent. Sense negar tot això, crec que oblida massa que la dacsa va ser l'única innovació a la cornisa cantàbrica, ben lluny del joc moreres, arròs, després tarongers (i tants altres conreus menors) a la Ribera.

La darrera comparació es fa amb un sistema agrari radicalment diferent, el monoconreu cerealícola de la Meseta ibèrica. És cert que, com demostra Peris, de la major part dels obstacles físics i organitzatius (del clima al predomini dels arrendaments) que s'acostumen a indicar per explicar la crisi de l'agricultura castellana de l'edat moderna l'únic que

es manté, perquè no estava present en anteriors etapes d'esplendor, era la presió tributària. De fet, l'autor atribueix a les decisions polítiques el pes principal de les diferències: per la decadència de l'economia castellana dels segles xvi i xvii, la causa principal seria l'orientació mercantilista, que afavorí els interessos ramaders de la Meseta, i la legislació restrictiva del comerç de cereals, de manera que ni el mercat ni les decisions individuals no guiaven el procés productiu. El resultat era una agricultura d'autoabastiment, igual que a la cornisa cantàbrica. L'argumentació és de pes, però un cop més crec que es passa massa alegrement per damunt de la manca d'alternatives: Què es podia conrear a gran part de la Meseta sinó cereal? Amb tots els mals provinents de la política, que no cal minimitzar, el comportament dels secans castellans no era gaire diferent dels catalans, els aragonesos i els mateixos valencians. Tots ells són sistemes que només poden funcionar en condicions de baixa densitat: amb terra relativament abundant i relativament barata, poden proporcionar cereal suficient per a l'abastiment i per vendre una quantitat superior o com a mínim igual a la imprescindible per pagar els mals (dots, deutes, drets i impostos municipals, senyorials i monàrquics). Amb l'augment de població, explotacions més petites i terra més cara obren la porta a la misèria: endeutament, dificultats per substituir els animals... Tant la productivitat com el rendiment de la terra baixen i encara més la renda familiar, però tant a Castella com a la Segarra estudiada per Enric Tello, per citar només un exemple ben conegut.

De tota manera, la finalitat d'aquestes comparacions és detectar l'essència de les mutacions agrícoles «revolucionàries» i no es pot sinó estar d'acord amb Peris en el fet que «el factor clau del desenvolupament sembla que era obtenir excedents per al mercat», cosa que fa dependre, i em sembla més dubtós com a argument únic, de «si els conreadors gaudiren de suficient llibertat d'opció per a adaptar-se al mercat, tractar de ser competitius i traure avantatges comparatius». A parer meu, només si es donaven prèviament les condicions físiques favorables, era possible el desenvolupament.

De fet, com reconeix l'autor, el desenvolupament agrari és un tema complex, en l'explicació del qual apareixen sovint tòpics enfosquidors, com ara el paper poc rellevant econòmicament (però no socialment) de la desposseïció camperola i la concentració de la propietat i també de les formes de cessió de la terra. Per Peris, els punts bàsics eren dos: el manteniment de l'explotació pagesa (l'interès del pagès en el resultat del seu treball) i la capacitat d'obtenir un excedent; com ell diu, sembla que aquest excedent «fou suficient a València i massa curt per als pagesos castellans».

Peris ataca també amb raó l'explicació malthusiana com a font de la intensificació agrària i, sobretot, del desenvolupament. Atès que la intensificació dels conreus s'obté mitjançant una aportació de treball superior a l'augment de producció obtingut, el creixement malthusià només igualarà en el millor dels casos el creixement de la població, no donarà

lloc a un autèntic desenvolupament; aquest exigeix altres impulsos, en especial el desig de millorar, com ho mostra, en el cas de la Ribera, el fort creixement de la primera meitat del segle XVII, moment en què la població estava fortament disminuïda per l'expulsió dels moriscos.

La producció per al mercat és el catalitzador per al desenvolupament; l'obtenció de l'excedent necessari per participar-hi s'obtenia molt sovint gràcies a l'autoexplotació que el petit camperol estava disposat a acceptar per no perdre el seu estatus de llaurador. Aquesta explotació antieconòmica segons els paràmetres moderns permetia aprofitar les oportunitats que oferien l'arròs i el negoci seder, remuneradors, si bé, sobretot el segon, molts incerts en tots els àmbits.

L'obra es completa amb catorze apèndixs, de valor desigual, i una àmplia bibliografia; d'altra banda, està profusament il·lustrada, generalment amb encert, tant pel que fa a la tria dels gravats com als peus que els acompanyen, però aquí sí que es poden fer uns petits retrets en dos sentits: l'abús del recurs als gravats de l'*Encyclopedie française*, al meu entendre excessivament valorats, ja que sovint només responen a la imaginació del dibuixant (per exemple, cap pagès no acceptaria el carro amb recollidor d'excrements que figura a la pàgina 180: representaria un vertader perill per a les potes de l'animal i, per tant, per al capital del conreador). El segon retret és pels peus dels gravats i respon a una pràctica de moda, però no per això de rebut: postil·lar el gravat amb una explicació correcta, però que no hi té res a

veure. Només un exemple a l'atzar: a la pàgina 98, una fotografia de la cúpula de l'església de Torís porta l'explicació següent: «L'arròs fet amb planter donava rendiments més bons i era més primerenc, de manera que permetia esquivar millor les pedregades que amenaçaven les espigues d'aquesta gramínea». Se'm fa francament difícil, imaginar-me la cúpula plantada d'arròs!

Són petits detalls, que d'altra banda no es poden atribuir a l'autor; del que aquest és de veritat responsable és d'aquesta *Història de la Ribera*, i en concret d'aquest volum II, una obra molt important, tant per la gran quantitat de documentació recopilada com per la claredat de l'exposició; però, sobretot, perquè no defuig els problemes i perquè es tracta d'una història local feta tenint molt present la història general i amb la decidida voluntat de participar-hi i modificar-la amb les pròpies aportacions.

GASPAR FELIU

FONTANA, Josep (2003). *La revolució liberal a Catalunya*. Lleida: Pagès Editors. Eumo Editorial. 204 p. (Col·lecció «Biblioteca d'Història de Catalunya»; 2)

Aquest llibre parla de la història d'Espanya, i també de la de Catalunya, en els anys que van de 1830 a 1843, amb incursions esporàdiques fora d'aquest període. És un llibre —que ningú no s'escandalitzi coneixent la trajectòria historiogràfica de l'autor— de gairebé pura història política. Atès que no pot haver-hi una bona història política sense tenir en compte les dinàmiques socials, Fontana no les oblidia i les relaciona, en positiu o negatiu, amb el joc polític de l'època. Varen ser, aquells, uns anys de contrastos molt accentuats. Com en tota època de canvi, s'hi produeixen esdeveniments positius i de gran transcendència per al futur, i s'hi viuen totes les manifestacions i xacres imaginables de la misèria humana individual i col·lectiva. S'hi deixa enrere un món configurat molts segles abans —en plena edat mitjana— i, per tant, socialment caducat, i hi afloren estructures noves, més liberals i modernes, però al capdavant patrimonialitzades pels sectors socials privilegiats de sempre i pels que sorgeixen de la nova situació.

La majoria dels grups polítics —inicialment hi ha un consens bastant ampli, bé que de contorns indefinits— propugna una certa democratització de la vida política, però la reivindicació del sufragi universal sense fronteres —la formulació més radical de l'aspiració democràtica— continua essent minoritària. Una bona part dels integrants dels grups

majoritaris proposa succedanis tranquil·litzadors, que no posin en qüestió vells privilegis als quals no es vol renunciar. El període està farcit d'avenços entusiastes i de porugues reculades. En aquells anys, es varen activar els mecanismes necessaris per haver fet possible que Espanya construís un estat modern, però també, de retruc, es varen alliberar les energies suficients per impedir-ho. El resultat d'aquest enfrontament va ser, en general, favorable als immobilitistes. Quan els innovadors aconseguien de treure el cap a la superfície, eren impietosament esclafats.

Uns i altres —moderats i progressistes— varen tenir, però, sempre una cosa sagrada en comú. El mateix que hi tindran, més tard, els conservadors i els liberals, i molt més cap aquí encara els socialistes i els populars: el dret a la propietat és intocable i, per tant, tot progrés social i polític, tota millora de la condició obrera, tota consolidació democràtica, tota reforma social, ha de respectar aquest principi. Més enllà, les divergències estan permeses.

Durant aquells anys de canvi, es varen consolidar, doncs, els trets bàsics de la vida política espanyola contemporània, que passa a ser presidida per un bipartidisme gairebé perfecte. Aquells grups minoritaris que aspirin a tenir un plat a taula —republicans o comunistes— hauran de jurar una adhesió insubornable a la propietat. Ara fa cent cinquanta anys, i sempre des d'aleshores. En el període del qual s'ocupa el llibre de Fontana i al llarg de les dècades posteriors. Sobre això, l'autor escriu: «Aquesta era la realitat del sistema en què havia

arrelat la revolució liberal espanyola. Quan homes que n'estaven al marge —centralistes, republicans o democràtics— intentin anar més enllà i participin en el projecte d'una “revolució democràtica” prou limitada, moderats i progressistes s'associaran per esclafar-los i salvar la continuïtat de l'ordre polític establert.»

Aquest magnífic assaig sense notes —la credibilitat del que s'hi diu la dona la solvència de l'autor— deixa un regust amarg. És el relat d'un seguit inacabable de cops militars, de *pronunciamientos*, d'agitacions revolucionàries no reeixides, d'assassinats d'adversaris, d'indiscriminats bombardeigs de ciutats indefenses, de crema de convents, de governs que duren tres dies, de personatges sinistres, de desterraments i exilis, de guerres dinàstiques, de repressions salvatges, de desordre cívic, d'execucions sense garanties jurídiques, de fanatismes religiosos, d'intoleràncies sense fronteres.

El llibre de Fontana explica, sobretot, la dinàmica política d'un període, en el qual hi ha ben poca cosa aprofitable. Per fortuna, però, en aquells anys, la força de la societat civil, en tots els ordres, va permetre salvar els mobles i impulsar un cert progrés econòmic, social i cultural. A la primera meitat del segle XIX, i no només aleshores, els polítics anaven per un costat i la societat per un altre. Sovint es tractava de direccions divergents i contraposades. Va ser la societat civil la que va impulsar tot el que de positiu es va produir durant aquells anys i va obligar els polítics a introduir reformes legislatives que regularitzessin situacions i capteniments que ja estaven ben consolidats.

En un altre ordre de coses, Fontana conclou que, al final del període, és a dir, quan va començar la Dècada Moderada, es produeix l'arrencada d'un procés que no cristal·litzarà fins mig segle després: el progressiu allunyament dels sectors polítics conservadors catalans de la classe dirigent madrilenya perquè «estaven en desacord amb la virada reaccionària que va portar a la Constitució

de 1845 i s'entenien malament amb Madrid en matèria de política econòmica i en molts altres terrenys». En síntesi, entre 1830 i 1843, la revolució liberal espanyola va ser, en paraules de Fontana, ben migrada. S'hi va configurar i consolidar el més negatiu del sistema polític espanyol contemporani.

JAUME SOBREQÜÉS I CALLICÓ